

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/112/61-65>

Nadir İsmayilov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-4170-9508>
nadirismayilov@ndu.edu.az

Akademik Məmməd Cəfərin həyatı

Xüsalə

Məqalədə Azərbaycan romantizminin görkəmli tədqiqatçısı, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin, Azərbaycanda rus ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm töhfələr verən tənqidçi-ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun ömür yolu tədqiqata cəlb olunmuşdur. M.C.Cəfərovun uşaqlığı, gəncliyi, həyatının, məşəqqətlərlə keçən dövrləri, Naxçıvanla bağlı xatirələrindən bəhs olunur, onun həyatının Bakı dövrü, elmi mühitdəki Məmmədcəfər zirvəsinin spesifik xüsusiyyətləri dövrə dair mənbələr, xatirələr işığında öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, romantizm, ədəbi-tənqid, Naxçıvan, ədəbi proses

Nadir İsmayilov
Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0000-4170-9508>
nadirismayilov@ndu.edu.az

The Life of Academician Mammad Jafar

Abstract

The article studies the life of academician Mammad Jafar Jafarov, a prominent researcher of Azerbaijani romanticism, critic and literary critic who made significant contributions to the study of Azerbaijani-Russian literary relations and Russian literature in Azerbaijan. M.J. Jafarov's childhood, youth, difficult periods of his life, and his memories of Nakhchivan are discussed. The Baku period of his life and the specific features of Mammad Jafar's peak in the scientific environment are studied in the light of sources and memories related to this period.

Keywords: Azerbaijani literature, romanticism, literary criticism, Nakhchivan, literary process

Giriş

XX əsr Azərbaycan filologiya elminin inkişafına mühüm töhfələr vermiş, Azərbaycan romantizminin görkəmli tədqiqatçısı akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyatşünaslığımızda böyük bir məktəb yaratmışdır. Onun elmimiz qarşısındakı xidmətləri Məmməd Cəfər adını, imzasını yəmişəyaşar etmişdir. Ədalətli, xalqın bağrından qopan, hər yerdə və həmişə öz sözü olan, ürəklərdə silinməz izlər qoyan ədəbiyyatımızın cəfəkeşi kimi xatırlanır Məmməd Cəfər.

Akademik Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov qədim Naxçıvan şəhərində 9 may 1909-cu ildə dünyaya gələn, uşaqlıq və gəncliyin unudulmaz həyat dərslərini burada keçən, 1928-1932-ci illərdə Naxçıvan Pədoqoji Texnikumunda təhsil alan (Şəmsizadə, 2009, s. 4), sonralar ömrünü həmişəlik ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına, bədii-estetik fikrimizin tədqiqinə bağlayan Məmməd Cəfər ədəbiyyatşünaslığımızın elə simalarındandır ki, bu cür insanlar dünyaya yüz ildən bir gəlir

Məmməd Cəfərin həyat və fəaliyyəti, ədəbi görüşləri, ədəbiyyatşünaslığa aid elmi məqalələri haqqında elm adamları mətbuatda və müxtəlif məcmuələrdə məqalələr yazmış, onun taleyi və sənəti haqqında ətraflı məlumat vermişlər. Akademikin həyat və yaradıcılığı haqqında isə elm adamları və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən elmi məqalələr, monoqrafiyalar və dissertasiya işləri yazmışlar. Məmməd Cəfər “Xatirələr” memuarından olan “Bizim məhəllə”də Naxçıvan şəhərindəki Anbar məhəlləsində, dərzi ailəsində dünyaya göz açmasını, bu şəhərdə böyüyüb, boya-başa çatmasını yazmışdır: “Mənim anadan olduğum məhəllə Anbar məhəlləsi adlanırdı.

O illərdəki qocaların sözü ilə "rus padşahı Naxçıvana qoşun yeridib tutanda, o zamana qədər ancaq şəhərin qədim tikintilərinin xərəbələri qalan bu sahədə atlı kazaklar üçün böyük bir anbar (əslində tövlə), onun yanında kazaklar üçün beş otaqlı ev və üzbəüz bir türmə (həbsxana) tikilmiş imiş" (Cəfərov, 2010, s. 31-32). On yaşı olanda – 1919-cu ildə Məmməd Cəfər dünyada güvəndiyi iki əziz adamını - 30 yaşlı anasını və 40 yaşlı atasını itirir. Böyüyü yeddi, kiçiyi iki yaşında olan iki bacısı, özündən bir yaş kiçik qardaşı, əlli yaşında nənələri, demək olar ki, beş nəfərdən ibarət ailə 10 yaşlı uşağın ümidinə qalır, gözlərini ona dikirlər. Ona görə də onun savad almağı bir az gec başa gəlir, ailə qayğıları ona imkan vermir ki, tam ibtidai təhsil alsın, amma buna baxmayaraq yazıb-oxumağı öyrənir.

1920-ci ildə o, atasının dostları sayəsində "Qızıl ordu" üçün paltar tikən dərzixanaya şagird qəbul olunur. Az sonra bu ştat ləğv edilir və onu "kuryerliyə" qəbul edirlər. Buradan alınan maaşla ailəni saxlamaq mümkün olmadığını görəndə nənəsi onu şatır-çörəkçi qohumlarının yanında kündəgirlik işinə düzəldir. Beləliklə, 11-13 yaşlarında iynədən tikib birləşdirməyi, kündələrin taleyində yanib-bişməyi öyrənir (Cəfərov, 1958, s. 200).

Məhz akademik "Xatirələr" memuarında özünün qələmə aldığı aşağıdakı sətirlər də onun uşaqlıq və ilk gənclik illərindəki böyük qayğılarını aydın və real təsəvvür etməyə imkan verir: "Kündəgirin vəzifəsi hava təzəcə işıqlananda gəlib hazır xəmirin kündələrini salmaq, sonra da bu işi axşama kimi davam etdirmək idi... əgər quldarlıq dövründən başı çıxan bir tarixçi gəlib bizim işləməyimizi müşahidə etsə idi, elə bilərdi ki, biz dörd nəfər (xəmirgir, kündəgir, lavaş açan və şatır - İ.H.) kiminsə köləsiyik. Çünki bizim əməyimiz kölə əməyinə oxşayırdı. Geyimimizə görə də bizi köləyə oxşatmaq olardı..." (Azərbaycan qəzeti).

Tədqiqat

Azərbaycan ədəbiyyatında memuar janrının dəyərli nümunəsi olan "Xatirələr" əsərindəki Məmməd Cəfərin uşaqlıq təəssüratlarını oxuyan, akademik ləyaqətli yetirməsi, AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev ustadı haqqında yazdığı "Bir ömrün işıqları" (1979) monoqrafiyasında bu anları belə mənalandırır: "Dərzi iynəsi və xəmir kündələri balaca Cəfərin "oyuncağı", təndirdə sayrışan odlu qığılcımlar isə uşaqlıq xəyallarının torpaqdan qalxıb havaya səpələnən ulduzları olur... "Alov məktəbi" və "çörək dərsləri" şəxsiyyətinin və mənəvi təbiətinin işığı və istisi şəklində gələcək mütəfəkkir alim və tənqidçinin varlığını daha heç zaman tərk etmir: bu atəş xalqa və sənətə bəslənən məhəbbətə çevrilir, mənəvi vicdanın və həqiqət duyğusunun rəmzi və ifadəsi kimi bütünlükdə onun ruhunda və varlığında həmişə yanır. Bu gün də Məmməd Cəfərin ən yaxşı məqalələrindən, çörək ətri və "alov əxlaqı"nın rəyişəsi gəlir" (Alışanlı, 2009, s. 25-26).

Bütün bunların nəticəsində o, hələ texnikum tələbəsi olmamış "Hicran" adlı beşpərdəli dram, bir neçə şeir də yazmış, boş vaxtlarında, xüsusən, axşamlar cızma-qara ilə məşğul olmuş, "kündəgir" imzası ilə ilk mətbu yazısı olan şeirini "İşçi-kəndli müxbiri" məcmuəsində çap etdirmişdi" (Azərbaycan qəzeti).

"Kündəgir" imzası ilə şeir yazmağın Məmməd Cəfərə mühüm bir xeyri olur. Onu iki ay müddətində Hüseyn Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd Rəsizadə evində orta məktəbə hazırlayır, onun "şagirdi" olur. Ancaq ibtidai təhsil haqqında vəsiqəsi olmadığından nə qədər cəhd edərsə onu orta məktəbə qəbul etmirlər. 19 yaşlı Məmməd Cəfər 1928-ci ildə tanış bir ziyalının məsləhətilə o vaxt xalq maarif komissarı olan Ruhulla Axundova şeirlə uzun bir ərizə yazıb oxumaq istədiyini bildirir. Bu ərizənin böyük təsiri olur. R.Axundov Naxçıvana göstəriş verir ki, bu cavanı istədiyi məktəbə qəbul edin. 1928-ci ilin sentyabrın 15-də iki milis nəfəri çörək dükanlarının birində onu tapır, rayon partiya komitəsinə aparırlar. Ruhulla Axundov mənzum ərizənin birinci səhifəsində yazmışdı: "Bu oğlanı təcili tapıb məktəbə qəbul olunmasına kömək edin!". Beləliklə, elə həmin gün 20 yaşlı Məmməd Cəfər Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna qəbul olunur (Qarayev, 1979).

Gənc Məmməd Cəfər Cəfərov bu qədər ağır zəhmətin, böyük qayğılardan girdabında olmasına baxmayaraq, əvvəlcə Naxçıvan xeyriyyə məktəbində, şəhərdəki rus-tatar məktəbində, sonra savad kurslarında, daha sonra isə 1928-1931-ci illərdə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda təhsil almışdır. Məmməd Cəfər təhsildə fərqləndiyi üçün texnikumu bitirməmiş pedaqoji şuranın qərarı ilə

Azərbaycan Dövlət Ali Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində oxumaq üçün göndəriş alır (Kazımova, 2009, s. 208).

Məmməd Cəfər 1931-ci ildə texnikumun son kursundan birbaşa Ali Pedaqoji İnstitutun dil-ədəbiyyat fakültəsinə göndərilir. Məmməd Cəfər qaynar ədəbi mühitə qovuşur. Bakı həyatı isə Məmməd Cəfərin publisist və tədqiqatçı kimi fəaliyyəti üçün təkanverici rol oynadı. İndiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda keçən təhsil illərində (1932-1935), burada Bəkir Çobanzadə, Feyzulla Qasımzadə, Zeynal Tağızadə, Mikayıl Rəfili, Məmməd Arif Dadaşzadə, Əli Sultanlı, Hacıbaba Nəzərli, Hənəfi Zeynallı, Əli Nazim, Seyfulla Şamilov, Zəkizadə, Hökümə Sultanova, Qubaydullin kimi istedadlı müəllimlərdən aldığı dərslər onun ideya-mənəvi təkamülündə mühüm rol oynayır. Ali Pedaqoji İnstitutu bitirərkən o Hacıbaba Nəzərlinin rəhbərliyi ilə ilk böyük əsərini – "Volterin bədii yaradıcılığı" mövzusunda elmi-tədqiqat işi yazır. Diplom işində XVIII əsrin böyük maarifçi filosofu Volterin ədəbi-nəzəri görüşləri işıqlandırılır. Komissiya üzvü, o dövrün məşhur tənqidçisi, cavan ədəbiyyatşünas Əli Nəzminin rəyi və təkidi əsasında "əla" qiymətə layiq görülür. Bununla belə Ə.Nazim onu tənqid edir, deyir ki, sən Volterin ictimai-tarixi və fəlsəfi görüşlərinə daha çox yer vermisən, halbuki ədəbi-nəzəri görüşlərinə əsas yer verməli idin. Beləliklə də, "Yanlışı da bir naxışdır" xalq deyimi gənc alimin yaradıcılıq taleyində özünü doğruldur, fəlsəfi təmayül onun tənqid və nəzəri görüşlərinin əsas istiqamətini müəyyənləşdirir (Yusifli, 2008, s. 4).

Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun o illərdəki fəaliyyətini belə dəyərləndirmişdir: "API Azərbaycan maarifi, mədəniyyəti üçün ... mənim bəhs etdiyim illərdə müəyyən iş gördü. Nəinki müəllimlər, ...elmi işçilər də yetişdirdi. Azərbaycan maarif və mədəniyyət işçilərinin, Azərbaycan yazıçılarının yeni nəsli burada tərbiyə olundu" (Azərbaycan qəzeti)

1937-ci ildə Azərbaycanda baş verən hadisələr, xalqın məruz qaldığı represiya gerçəkliyini Məmməd Cəfər belə xatırlayırdı: "İnstitutda gündə bir neçə müəllim yoxa çıxır, dərslər kəsilir, tələbələr avara, sərgirdən qalırdı... Həbsə alınanların əsərlərini kitabxanadan, kafedralardan yığıb dırmaq və bütün tələbələrin "delosunu" - anketini yoxlamaq üçün "komissiya" təşkil olunmuşdu... Sınıfdə danışmağa, qayda-qanunla leksiya oxumağa ehtiyat edirdilər. Mənim istəkli müəllimlərimdən Feyzulla Qasımzadə dərsi seminara çevirmişdi. Tələbələrə tapşırıq verir, ancaq onları danışdırırdı. Çalışırdu suallara da tələbələrdən biri cavab versin.

Respublika üzrə həbs, sürgünlərin arası kəsilmirdi. Həftə ərzində bir neçə nəfərin həbs edildiyi eşidilirdi. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əli Nazim, Hənəfi Zeynallı, M.Ələkbərli, Əli Səbri, Seyfulla Şamilov, Ülvi Rəcəb, sonra da Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda çox aktiv iştirak edən köhnə bolşevik fəhlələr, Ruhulla Axundov kimi görkəmli dövlət xadimləri... Məsələn, İttifaqın Ruhulla Axundov da iştirak etdiyi bir iclasda Əli Nəzmi Türkiyədə nəşr etdirdiyi bir məqaləsinə görə haqsız kəskin tənqid edilmişdi. Səhərisi Əli Nəzmi tutuldu. Bir-iki gün sonra onu daha kəskin tənqid edən yazıçının özü, bir neçə gün sonra da xəbər yayıldı ki, Ruhulla Axundov xalq düşməni kimi tutulmuşdur. Biri deyirdi ki, tutulduğu gün xüsusi idarənin böyüyünün kabinetində güllələnmiş, bir başqası-sürgün edilmişdir,- deyirdi...

Məlumdur ki, 37-ci ildə belə həbs və sürgünlər bütün respublikalarda başlamışdı və davam edirdi. Lakin Azərbaycanda daha amansız şəkildə aparılırdı. Bunun səbəbi sonralar "xalq düşmənləri" bəraət qazanandan sonra Bakıda Bağirovun məhkəməsində anlaşıldı. Məhkəmədə uzun müddət Azərbaycanda "xüsusi idarənin" sədri olan və gizli daşnak partiyasının üzvü açıq dedi ki, o Türkiyədəki qırğının intiqamını azərbaycanlılardan almışdır..." (Azərbaycan qəzeti)

Məmməd Cəfər hələ tələbəlik illərindən publisistikaya xüsusi maraq göstərir, "Gənc işçi", "Maarif işçisi" qəzetlərinin redaksiyalarında çalışır, "Yeni yol" və "Ədəbiyyat" qəzetlərində 1938-1939-cu illərdə məqalələr dərc etdirirdi.

Məmməd Cəfər tələbəliyi başa vurduqdan sonra aspiranturaya daxil olur. 1938-ci ildə aspiranturayı bitirir. Aspiranturada oxuduğu dövrdə elmi rəhbəri sürgün olunur: "Nəzərli sürgün ediləndən sonra mən elmi rəhbərsiz qaldım. Aspiranturada dərs deyənlərin bir neçəsi həbs edildiyindən burada da dərslər dayandı. İkinci tərəfdən müəllimlik işi də artdı. Başqa aspirant yoldaşlarım kimi mən də minimum imtahanlarına müstəqil hazırlaşmalı oldum. Nəhayət, 1938-ci ildə xüsusi komissiyada imtahan verib, aspiranturayı bitirmək haqqında vəsiqə ala bildim. Namizədlik dissertasiyası haq-

qında söz-söhbət də olmadı. Bu arada API-nin nəzdində olan və müəllimlərindən biri də mən olduğum iki illik müəllimlər institutu müstəqil instituta çevrildi. Məni burada təzə təşkil olunmuş Ümumdünya ədəbiyyatı kafedrasına müdir təyin etdilər. Eyni zamanda, Azərbaycan sektorunda rus ədəbiyyatı tarixi dərslərini aparmalı oldum. Eyni zamanda, API-nin dil və ədəbiyyat fakültəsinin müəllimi olaraq qalırdım" (Azərbaycan qəzeti)

1939-cu ildə M.Cəfərin ilk kitabı "Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri" çap olunur. "Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri" (1939), "A.İ.Gertsen" (1954), "Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən" (1964), "Rus klassikləri" (1964), nəhayət, üç cildlik "XIX əsr rus ədəbiyyatı" (1970-75) kimi fundamental əsərlərə çevrildi. Bu əsərləri ilə akademik Məmməd Cəfər Azərbaycanda rusşünaslığın əsasını qoydu. 1949-cu ildə "Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. API-də rus ədəbiyyatı tarixi müəllimi, ədəbiyyat fakültəsinin dekanı, Axundov adına Müəllimlər İnstitutunda ədəbiyyat tarixi kafedrasının müdiri kimi fəaliyyət göstərir. M.Cəfər Böyük Vətən müharibəsi illərində Qubada müəllimlər institutunun təşkilatçılarından biri olur, hətta iki il orada elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsində çalışır. Onun pedoqoji fəaliyyəti daha çox ADU-nun filologiya fakültəsi ilə bağlıdır. M.Cəfər düz on səkkiz il-1959-cu ilin sonuna kimi burada fakültə dekanı, rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri kimi çalışır. M.Cəfər dörd il (1945-1948) "Ədəbiyyat qəzeti"ndə baş redaktor da işləmişdir. M.Cəfər sonrakı illərdə də həmişə ədəbi və elmi fikrin fəal qurucularından olmuş, Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri və direktor, Azərbaycan EA ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi vəzifələrində çalışmışdır.

Məmməd Cəfərin tənqidçi-ədəbiyyatşünas portretini dolğun təsvir etmək üçün, ilk növbədə, onun elmi bibliografiyasına nəzər yetirmək lazımdır: "Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri" (1939), "Klassiklərimiz haqqında" (1948), "M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri" (1950), "A.İ.Gertsen" (1954), "Ədəbi düşüncələr" (1958), "Füzuli düşünür" (1959), "H.Cavid" (1960), "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" (1963), "Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən" (1964), "Estetik zövq haqqında" (1964), "Mütəfəkkirin şəxsiyyəti" (1966), "Səməd Vurğun" (1966), "Cəlil Məmmədquluzadə" (1966), "Estetik tərbiyə, ailə və məktəb" (1967), "Həyatın romantikası" (1968), üç cildlik "XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi" (1970-1974), "Sənət yollarında" (1975), "Nizaminin fikir dünyası" (1982). Eləcə də uzun illər orta məktəbin "Ədəbiyyat" dərsləklərinin müəllifi olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli Məmməd Cəfər yaradıcılığından bəhs edərkən qeyd edir: "Müəllifi olduğu əsərlər təkcə problemlərinə, istiqamətinə görə deyil, həm də üslubuna, forma xüsusiyyətlərinə, strukturuna görə də yalnız və yalnız Məmməd Cəfər Cəfərova məxsusdur. O, elmi-nəzəri irsinə sanki özünün möhrünü basmışdır" (Həbibbəyli, 2009, s. 13). Qeyd edək ki, Məmməd Cəfərin hətta məqaləsi belə zaman-zaman elmi ictimaiyyətin diqqətini yüksək səviyyədə cəlb etmişdir. Onun "Molla Nəsrəddin məcmuəsi" məqaləsinə otuz il müddətdə ədəbiyyatşünaslığın münasibətini şərh edən N. Sadıqzadə yazır: "1946-cı ildə yazılmış, 1958-ci ildə onun "Ədəbi düşüncələr" adlı kitabına (1958) daxil edilmişdir" (Sadıqzadə, 2009, s. 188). M.Cəfər yaradıcılığı, ömür yolu əsasən Azərbaycan romantizminin tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuşdu. Ədib özü romantizm tədqiqatlarına xüsusi həssaslıqla yanaşır, romantizm-realist qarşılaşmasına dəqiqliklə aydınlıq gətirirdi: "Bu cəhətdən romantiklər realistlərdən - həm inqilabçı - demokrat, həm də maarifçi realistlərdən kəskin fərqlənirdilər" (Cəfər, 2003, s. 5; Cəfər, 2003, s. 80).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bütün sahələrinin zənginləşməsində Məmməd Cəfərin özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Onun adı ədəbiyyatşünaslığın bir qolunun deyil, xalq aşığı yaradıcılığının, klassik və müasir ədəbi irsin, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın, ədəbi əlaqələr sahələrindən hər birinin mötəbər tədqiqatçıları arasında fəxrlə çəkilir. Folklorun əfsanəvi qəhrəmanı Molla Nəsrəddindən klassik poeziyaya, realist demokrat ədəbiyyata, romantizm poetikasına, realizm bədii mədəniyyətinin yaradıcılıq problemlərinə və son nailiyyətlərinə qədər ədəbiyyat, mətbuat və teatr tariximiz özünün etik və estetik qaynaqları ilə birlikdə Məmməd Cəfər zəkasının və qaynar düşüncəsinin süzgəcindən keçərək müxtəlif illərdə "Ədəbi düşüncələr", "Həyatın və sənətin romantikası"na, nəzəri və ədəbi tənqidin mübahisəli məsələləri, sənətkarlıq problemləri haqqında ən tutarlı inandırıcı elmi sözü Məmməd Cəfər demiş, bu söz qəti hökmə çevrilmişdir. Onun gərgin zəhmət və dərin müşahidələrdən yoğrulmuş axtarışları ədəbiyyatşünaslıq elmimizi

zənginləşdirdiyi kimi, öz yaradıcılığının da monumentallığını və elmi çəkisinin sanbalını artırmışdır. “Füzuli düşünür”, “Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romanizm”, “Hüseyn Cavid”, “Ünvanlı məktub”, “XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi” və onlarla başqa əsərlər həmin istedad və hünərin vəhdətini təsdiq edir (Qarayev, 1976).

Nəticə

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin haqlı olaraq dediyi kimi “müasir ziyalılarımızın bir neçə nəslini o, yalnız öz əsərləri, tənqidçilik və müəllimlik fəaliyyəti ilə yox, həm də aydın və işıqlı şəxsiyyətinin təmsil etdiyi əxlaqi gözəllik və zənginliklə təbiyə etmişdir” (Cəfər, 2003).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti.
<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?Lng=aze&year=2009&Pid=3701>
2. Alışanlı, Ş. (2009). *Məmməd Cəfərin nəzəri-estetik görüşləri*.
https://www.anl.az/down/meqale/525/525_iyun2009/82462.htm
3. Cəfərov, M. (1958). *Ədəbi düşüncələr*. Bakı: Azərnəşr, 200.
4. Cəfərov, M. (2010). *Xatirələr*. Bakı: Çarşıoğlu, 316.
5. Cəfər, M. (2003). *Seçilmiş əsərləri*. 3 cildə. I c., Bakı: Çinar-çap nəşriyyatı, 360, 5.
6. Cəfər, M. (2003). *Seçilmiş əsərləri*. 3 cildə. II c., Bakı: Çinar-çap nəşriyyatı, 281.
7. Həbibbəyli, İ. (2009). “*Elmi məktəb yaratmış ustad alim*”, Məmməd Cəfər: Taleyi və sənəti, Bakı: Elm və Təhsil, 208.
8. Kazımova, F. (2009). “*Rus ədəbiyyatının tədqiqində akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun rolu*”, Məmməd Cəfər: Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və Təhsil, 208.
9. Qarayev, Y. (1979). *Bir ömrün işıqları*. Bakı.
10. Qarayev, Y. (1976). *Tənqid: problemlər, portretlər*. Bakı: Azərnəşr, 212.
11. Sadıqzadə, N. (2009). “*M.C.Cəfərovun yaradıcılığı və Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslıq məsələləri*”. Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və Təhsil, 208.
12. Şəmsizadə, N. (2009, may 8). *Ədəbi-nəzəri fikrimizin patriarxi*. Ədəbiyyat qəzeti.
13. Yusifli, V. (2008). Ustad tənqidçi, “*Azərbaycan*” jurnalı. № 1. Bakı: “Yazıçı”.

Daxil oldu: 17.10.2024

Qəbul edildi: 10.01.2025